

ΕΠ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΟΔΗΓΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ

ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΙΙ
ΜΟΥΣΙΚΗ-ΜΟΥΣΙΚΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ:
ΟΡΓΑΝΟΛΟΓΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ
(ΤΑΞΗ: Α΄)

ΓΕΝΙΚΟ ΜΟΥΣΙΚΟ ΛΥΚΕΙΟ

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

2015

ΕΙΔΙΚΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ

ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ: Συμεωνίδης Χαράλαμπος, Εκπαιδευτικός ΠΕ 16.01 (Συντονιστής)
Μηνακάκης Δημήτριος, Εκπαιδευτικός ΠΕ 16.01

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ
ΕΠΟΠΤΕΙΑΣ: Αναγνωσταρά Ευανθία, Σχολική Σύμβουλος ΠΕ16.01

ΕΚΠΟΝΗΣΗΣ: Τσαφταρίδης Νικόλαος, Μέλος ΔΕΠ, ΑΕΙ

**«ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ (Σχολείο 21ου αιώνα) – Νέο Πρόγραμμα Σπουδών»
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ»**

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
Σωτήριος Γκλαβάς
Πρόεδρος του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Υπεύθυνη Πράξης
Γεωργία Φέρμελη
Σύμβουλος Α΄ Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Το παρόν συγχρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και εθνικούς πόρους στο πλαίσιο της πράξης «**ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ (Σχολείο 21ου αιώνα) – Νέο Πρόγραμμα Σπουδών**» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «**Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση**»

ΓΕΝΙΚΟ ΜΟΥΣΙΚΟ ΛΥΚΕΙΟ

ΟΔΗΓΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ

**ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ II
ΜΟΥΣΙΚΗ–ΜΟΥΣΙΚΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ:**

ΟΡΓΑΝΟΛΟΓΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ

ΤΑΞΗ: Α΄

ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ/ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ
«ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΜΟΥΣΙΚΗ-ΟΡΓΑΝΟΛΟΓΙΑ-ΟΡΓΑΝΟΓΝΩΣΙΑ»

Οδηγός Σπουδών για τον δάσκαλο

Μέρος πρώτο

Εισαγωγή

Η γνώση δεν «παρέχεται» αλλά κατακτάται μέσα από τη διαδικασία που ακολουθούμε για να βρούμε απαντήσεις στα ερωτήματα που θέτουμε. Μαθαίνουμε όταν αιφνιδιαζόμαστε από κάτι αναπάντεχο, από κάτι που δεν χωράει στις στερεότυπες ερμηνείες μας· μαθαίνουμε με άλλα λόγια μόνο όταν βρεθούμε αντιμέτωποι με την άγνοια μας¹. Ουσιαστικό ρόλο παίζει επίσης η σύνδεση της γνώσης με το φυσικό αλλά κυρίως με το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον των μαθητών. Όταν οι μαθητές συνειδητοποιούν την άγνοια τους, όταν καταλάβουν ότι καταρρίπτονται οι στερεοτυπικές απόψεις τους τότε αρχίζει η μάθηση.

Ένα αναλυτικό πρόγραμμα θα πρέπει να προτείνει, να υποδεικνύει αλλά όχι να δεσμεύει. Είναι ένα πολύ σημαντικό εκπαιδευτικό βοήθημα το οποίο μας δίνει μια βάση εκκίνησης αλλά σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει να λειτουργεί ως τροχοπέδη σε μια ζωντανή σχέση μεταξύ μαθητών και δασκάλων. Πολύ δε περισσότερο αν πρόκειται για ένα «ζωντανό μάθημα», όπως αυτό των μουσικών οργάνων αλλά και γενικότερα της τέχνης. Στην προκειμένη περίπτωση το παράδειγμα και οι επεξηγήσεις, δηλαδή η πληροφορία, θα πρέπει να συνδυάζονται με ακουστικά παραδείγματα και όπου αυτό είναι δυνατόν με την παρουσία των προς μελέτη μουσικών οργάνων.

Η σύγχρονη τεχνολογία, το διαδίκτυο, τα διάφορα μέσα αναπαραγωγής ήχου και εικόνας συμβάλλουν αποφασιστικά προς αυτή την κατεύθυνση. Ο/η εκπαιδευτικός πρέπει να έχει την ευελιξία να μπορεί να μετατρέπει τα ενδιαφέροντα των μαθητών σχετικά με τα μουσικά όργανα σε γνώση. Η πιστή και λεπτομερής εφαρμογή ενός αναλυτικού προγράμματος δεν παράγει γνώση και στην καλύτερη περίπτωση δημιουργεί αγκυλώσεις, αναπαραγωγή και τελικά έλλειψη ενδιαφέροντος για το συγκεκριμένο κάθε φορά αντικείμενο.

¹ Γ. Κουζέλης και Ε. Νάκου *Το Νέο Εκπαιδευτικό Υλικό και η Χρήση του*. ΥΠΕΠΘ(2000)

Τι είναι η Οργανολογία – οργανογνωσία

Η οργανολογία των λαϊκών και παραδοσιακών μουσικών οργάνων, αποτελεί κλάδο της εθνομουσικολογίας, της επιστήμης που μελετά το μουσικό όργανο αυτό καθ'εαυτό, από κατασκευαστικής άποψης καθώς και των ηχητικών και ερμηνευτικών δυνατοτήτων του. Επιπλέον, μελετά τη χρήση του και την λειτουργία του σε συγκεκριμένα πολιτισμικά πλαίσια και μουσικούς πολιτισμούς. Ως όρος στη μουσική εμφανίζεται για πρώτη φορά σε κείμενο του Schaeffner 1936² και καθιερώνεται από μουσικούς και μουσικολόγους, αν και ο όρος αυτός προϋπήρχε και στις επιστήμες κυρίως βιολογίας και ιατρικής με την έννοια του βιολογικού οργάνου. Στην Ελλάδα ευρύτερα διαδεδομένος είναι ο όρος Οργανογνωσία. Μια σύγχρονη όμως θεώρηση θα πρόκρινε το «λόγο» ως δεύτερο συνθετικό (όργανο + λόγος) και όχι τη γνώση (όργανο + γνώση) κατ' αναλογία με τις υπόλοιπες επιστήμες (ο λόγος ως συνθετικό προκαλεί τον αντίλογο, την άλλη άποψη, το διαφορετικό ενώ η γνώση ως συνθετικό το απόλυτο).

Το μάθημα της Οργανολογίας – οργανογνωσίας αποτελεί ένα αδιάσπαστο σύνολο

1) θεωρητικής προσέγγισης και 2) πρακτικής εφαρμογής της έννοιας των μουσικών οργάνων στο πλαίσιο της λαϊκής και παραδοσιακής μουσικής.

1. Θεωρητικής επειδή διαδραματίζει έναν ενοποιητικό ρόλο μεταξύ των διαφόρων μουσικών οργάνων, διαφορετικών μουσικών συνόλων (κομπανίες, ζυγίες κτλ.) αλλά και διαφορετικών μουσικών ειδών (λόγια μουσική των Ρωμιών συνθετών, λαϊκή και παραδοσιακή μουσική) και ιδιωμάτων (Μωραϊτική, Ρουμελιώτικη, Ηπειρώτικη μουσική). Ταυτόχρονα συμβάλλει στην κατανόηση διαφορετικών πολιτισμών και πολιτισμικών κοινοτήτων
2. Πρακτικής, επειδή το παίξιμο, το άγγιγμα, το άκουσμα και η εικόνα του μουσικού οργάνου καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την κατανόηση και τελικά την γνώση του μουσικού οργάνου. Η εργονομία, η ευελιξία, η κατασκευή αλλά και τα ιδιαίτερα ακουστικά χαρακτηριστικά του κάθε ΜΟ όπως το ηχόχρωμα, η ένταση, η διάρκεια, το «σκάσιμο» (ατάκα), οι αρμονικές δεν μπορούν να μεταφερθούν μόνο μέσω της ρηματοποίησης (γραπτής ή προφορικής πληροφορίας). Απαιτούνται η εικόνα και το άκουσμα έστω και μέσω ηλεκτρονικών πηγών.

² André Schaeffner et les origines corporelles de l'instrument de musique

Το μουσικό όργανο ως ένα πολιτισμικό προϊόν ανθρώπινης δραστηριότητας οριοθετείται διαφορετικά από πολιτισμό σε πολιτισμό και από περίοδο σε περίοδο. Ένα τύμπανο των σαμάνων θεωρείται μουσικό όργανο και μάλιστα ιερό σε μια αντίστοιχη κοινότητα, ενώ σε μια συμφωνική ορχήστρα είναι ένα «ά-χρηστο» και χωρίς δυνατότητες ηχητικό αντικείμενο. Ακόμα και αν χαρακτηριστεί κάτι ως «μουσικό όργανο», η χρήση του είναι αυτή που θα το «νομιμοποιήσει» σε μια μουσική κουλτούρα. Η Ύδραυλις για παράδειγμα είναι χαρακτηρισμένο ως μουσικό όργανο αλλά ουσιαστικά αποτελεί ένα μουσειακό είδος.

Διαχρονικά επίσης έχουν γίνει αρκετές προσπάθειες ταξινόμησης των μουσικών οργάνων. Στην Αρχαία Ελλάδα τα χώριζαν σε 3 μεγάλες ομάδες τα έγχορδα (εντατά), τα εμπνεόμενα (εμπνευστά, εμπνευστικά) και τα κρουστά (κρουόμενα). Αυτή η ομαδοποίηση εξακολουθεί να ισχύει παραδοσιακά μέχρι σήμερα αλλά είναι πολιτισμικά προσδιορισμένη και δεν μπορεί να συμπεριλάβει πολλά από τα μουσικά όργανα που υπάρχουν σήμερα ή συνεχίζεται να εφευρίσκονται³. Ο βασικός λόγος είναι ότι δεν χρησιμοποιεί το ίδιο κριτήριο ταξινόμησης για όλα τα όργανα και επομένως δεν μπορεί να είναι ένας επιστημονικός ορισμός. Για μεν τα έγχορδα το κριτήριο είναι το ηχογόνο σώμα (η χορδή) ενώ για τα κρουστά η ενέργεια παραγωγής του ήχου (ή κρούση). Ο επιστημονικός τρόπος προτάθηκε στην αρχή του 20^{ου} αιώνα και ως κριτήριο χρησιμοποιεί το ηχογόνο σώμα του οργάνου ταξινομώντας τα σε 4 και αργότερα 5 κατηγορίες. Κάθε κατηγορία χωρίζεται περαιτέρω σε ομάδες οργάνων ανάλογα πλέον με τον τρόπο που ενεργοποιείται το ηχογόνο σώμα, το σχήμα του, τα ιδιαίτερα στοιχεία που το αποτελούν κτλ. (λεπτομέρειες στο σχολικό βοήθημα στο αντίστοιχο κεφάλαιο).

Δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι η οργανολογία ως σχολικό διδακτικό αντικείμενο εμπεριέχει και μια σειρά από περιορισμούς, οι οποίοι μας υποχρεώνουν να έχουμε ένα λόγο εκπαιδευτικό - επιστημονικό και αποτελεσματικό χωρίς όμως να δημιουργούμε στερεοτυπικά πρότυπα. Αυτό προϋποθέτει μια βασική ορολογία, η οποία όμως να μπορεί να αναπτυχθεί και να εξειδικευθεί ανάλογα με τις απαιτήσεις του θέματος αλλά και σε σχέση με την εξέλιξη των ενδιαφερόντων των μαθητών.

Ας δούμε ένα παράδειγμα μέσω του όρου «μουσικό όργανο».

Μουσικό όργανο είναι μια ανθρώπινη κατασκευή ή επινόηση μέσω της οποίας μπορούμε να ελέγξουμε σε ικανοποιητικό βαθμό τουλάχιστον ένα από τα χαρακτηριστικά του ήχου μέσω μηχανικών διαδικασιών⁴. Αυτός ο ορισμός μπορεί να επεκταθεί ανάλογα με

³ Παράδειγμα το Hang μεταλλικό κουρδισμένο ιδιόφωνο. <http://www.hanghang.info/>

⁴ Ν. Τσαφταρίδης Εργαστήρι Μουσικής. Εκπαιδευτικό Υλικό για τα κέντρα δια βίου μάθησης. Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Δια Βίου Μάθησης 2014

το είδος, τον πολιτισμό ή ακόμα και τις προσωπικές προτιμήσεις του καθενός μας. Όποιο μουσικό όργανο και αν σκεφτούμε λειτουργεί και επεκτείνεται εκκινώντας από αυτόν τον ορισμό.

Βασικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις

Οι μαθητές και οι μαθήτριες ενός Μουσικού Λυκείου διαθέτουν ήδη μια άρρητη γνώση σχετικά με διάφορα λαϊκά μουσικά όργανα. Παίζουν κάποια από αυτά, έχουν ερευνήσει κάποια άλλα που παίζουν οι φίλοι τους και έχουν εμπλακεί σε συζητήσεις γύρω από όργανα και μουσικές. Οι εμπειρίες αυτές θα πρέπει να εκτιμηθούν από τον/την διδάσκοντα/ουσα και να αποτελέσουν τη βάση για μια ολοκληρωμένη διδασκαλία του μαθήματος της οργανολογίας. Πιθανόν να χαρακτηρίζονται από στερεοτυπικές απόψεις, από ελλείψεις ή συγκεκριμένες γνώσεις ή ακόμα και από στενά οριοθετημένες απόψεις.

Η γυμνασιακή (και κατ' επέκταση πρώτη Λυκείου) άλλωστε ηλικία χαρακτηρίζεται από «απόλυτες μουσικές προτιμήσεις», αν και στα παιδιά των μουσικών σχολείων υπάρχουν αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις. Τα παιδιά αυτής της ηλικίας, ακούνε ένα είδος μουσικής, ενδιαφέρονται για μια συγκεκριμένη ομάδα οργάνων, τους απασχολεί ένας συγκεκριμένος τρόπος παιχνιδιού.

Ας δούμε ένα σχετικό παράδειγμα.

Μια στερεοτυπική άποψη είναι ότι η μουσική των Επτανήσων είναι περισσότερη Δυτική παρά λαϊκή ή παραδοσιακή. Το γεγονός ότι τα Επτάνησα δεν υπήρξαν κατακτήσεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας αλλά κυρίως των Ενετών, δεν σημαίνει ότι δεν ανέπτυξαν μια ιδιαίτερη μουσική παράδοση και μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις πολύ μακριά από τα συγκερασμένα δυτικά πρότυπα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα και όχι μόνο αποτελούν τα ταμπουρλονιάκαρα της Ζακύνθου, μεσαίου μεγέθους νταούλι και μικρός ζουρνάς, αλλά και το κλαρίνο στη Λευκάδα.

Το μαντολίνο οριοθετείται συχνά ως όργανο της μουσικής των Επτανήσων και ξεχνάμε ότι το κρητικό μαντολίνο είναι όργανο μιας σημαντικής μουσικής παράδοσης, η οποία δεν έχει καμιά σχέση με την επτανησιακή μουσική.

Τέτοια παραδείγματα ο/η διδάσκων/ουσα μπορούν να βρουν πολλά και να τα χρησιμοποιήσουν ως αφορμές και ερεθίσματα για την θεματική ενότητα οργάνων ή συνόλων την οποία προτίθενται να διδάξουν.

Η αξιολόγηση των σχολικών μαθημάτων αποτελεί έναν διαρκή πονοκέφαλο για κάθε δημιουργικό/η δάσκαλο/α σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Τα κριτήρια πρέπει να είναι «αντικειμενικά», «επιστημονικά» και βέβαια «παιδαγωγικά». Οι συζητήσεις γύρω

από αυτούς τους άξονες είναι πολλές, ουσιαστικές και με ισχυρά επιχειρήματα από την κάθε πλευρά. Η κατάσταση δυσκολεύει ακόμα περισσότερο όταν αναφερόμαστε στην αξιολόγηση ενός μαθήματος, που αφορά στην τέχνη. Για το συγκεκριμένο μάθημα, επειδή βασίζεται και σε θεωρητικές γνώσεις (πληροφορίες), θα μπορούσαμε να πούμε ότι περιέχει το μέρος εκείνο της πληροφορίας το οποίο μπορεί να αξιολογηθεί. Θα πρέπει όμως να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη και το πρακτικό μέρος, ώστε να μην αποστεώνεται η πληροφορία αλλά ούτε και να ενθαρρύνεται η αποστήθιση ορισμών χωρίς να υπάρχει η κατανόηση τους. Είναι προτιμότερο για παράδειγμα τα παιδιά να απαντήσουν σε μια ερώτηση του τύπου «ποιο από τα παρακάτω όργανα μπορεί να παίξει μια μελωδία πολύ σιγά; (ζουρνάς, γκάιντα, βιολί)», παρά να μας δώσουν τον ορισμό του μουσικού οργάνου. Οι εκτάσεις των μουσικών οργάνων επίσης είναι μια πληροφορία η οποία είναι απαραίτητη σε έναν ενορχηστρωτή ή σε έναν συνθέτη, οι οποίοι χρησιμοποιούν την πεντάγραμμη σημειογραφία. Όμως η έκταση αρκετών μουσικών οργάνων μπορεί να επεκταθεί ανάλογα με τις δεξιότητες ικανότητες του κάθε μουσικού, πάντα βέβαια μέσα σε κάποια όρια. Για αυτό το λόγο συνήθως αναφερόμαστε στην «καλή περιοχή» του κάθε οργάνου. Εκεί δηλαδή που το μουσικό όργανο μπορεί να αποδώσει καλύτερα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, όπως το ηχόχρωμα, την τονική ακρίβεια, τις δυναμικές του κτλ.

Στοιχεία αξιολόγησης θα μπορούσαν να αποτελέσουν συνδυασμοί ερωτήσεων σε σχέση με:

- την ονοματολογία των μουσικών οργάνων
- την ταξινόμηση τους σύμφωνα με το ηχογόνο σώμα τους (Hornbostel – Sachs) ή τον τρόπο που παράγουν τον ήχο τους
- τα βασικά μουσικά σύνολα ανά περιοχές
- την ακουστική αναγνώριση μουσικών οργάνων
- την ακουστική αναγνώριση μουσικών συνόλων
- τις κατασκευαστικές ιδιαιτερότητες και τρόπους συντήρησης των οικείων τους μουσικών οργάνων (όργανα που παίζουν ή ανήκουν στην περιοχή των ενδιαφερόντων τους ή ακόμα και στην τοπική τους κουλτούρα)
- τον ρόλο συγκεκριμένων οργάνων στην τοπική τους ή σε άλλη οικεία τους κουλτούρα

Οι ενότητες σύμφωνα με το αναλυτικό πρόγραμμα.

Οι ενότητες οι οποίες ακολουθούν είναι ενδεικτικές και εναπόκειται στην δημιουργικότητα του/της διδάσκοντα/ουσας να τις αναπτύξουν, να τις συμπυκνώσουν ή να

παραλείψουν κάποιες από αυτές. Η γνώση δεν αναπτύσσεται στην ποσότητα της πληροφορίας αλλά στην ποιότητα και στην κατανόηση της εφαρμογής της.

Ένας ενδεικτικός τρόπος προσέγγισης της οργανολογίας θα μπορούσε να είναι η εξακτίωση των θεμάτων, αρχίζοντας από τα μουσικά όργανα της τοπικής μουσικής κουλτούρας και ερευνώντας προοδευτικά τα μουσικά όργανα γειτονικών περιοχών. Τα μουσικά όργανα της οικείας περιοχής μπορούν να λειτουργήσουν ως «όργανα αναφοράς», όπου θα αναδειχθούν διαφορές, ομοιότητες, συγγένειες ή και παραλλαγές. Εξίσου αποτελεσματική μπορεί να είναι και η αντίστροφη διαδικασία. Το άγνωστο, το απόμακρο, το «περίεργο» να προκαλέσει την έκπληξη για την αφορμή της διδασκαλίας.

Συνοπτικά το ΑΠ περιλαμβάνει:

1. Γενικό θεωρητικό μέρος με τις βασικές έννοιες της οργανολογίας, όπου θα συζητηθούν και θα αναλυθούν οι έννοιες του μουσικού οργάνου, ο ρόλος του στην τοπική κουλτούρα σε κοινωνικά δρώμενα (πανηγύρια, γιορτές, γάμους κτλ.) αλλά και σε τελετουργικές επιτελέσεις (λαϊκά δρώμενα, θρησκευτικές τελετές κτλ). Μπορεί να επεκταθεί σε δυο μαθήματα καθώς θα υπάρχουν συχνές αναφορές σε αυτό το μέρος και κάθε φορά που θα συζητούνται συγκεκριμένα μουσικά όργανα και σύνολα μουσικών οργάνων. Για παράδειγμα δεν μπορούμε να μιλήσουμε για την θρακιώτικη λύρα ή τα τελετουργικά όργανα χωρίς να αναφερθούμε στα «Αναστενάρια» και στον ρόλο που παίζουν στην τοπική κουλτούρα.
2. Θεωρίες ταξινόμησης με αναφορές σε ιστορικούς τρόπους (Αρχαία Ελλάδα, Κίνα, Ινδία) αλλά και αναφορές σε άλλες προτάσεις όπως για παράδειγμα του Shaeffner (σύμφωνα με τη φύση του υλικού που παράγει τον ήχο – συμπαγές και αέριο) αλλά και της Kartomi (πολιτισμική οργανολογία) Τέλος εκτενής αναφορά στην ταξινόμηση ανάλογα με τον τρόπο παραγωγής του ήχου κατά Hornbostel-Sachs (ιδιόφωνα 1, μεμβρανόφωνα 2, χορδόφωνα 3 και αερόφωνα 4)⁵
3. Στην ενότητα αυτή γίνεται παρουσίαση των χορδόφωνων (κωδ. Ταξ. 3) μουσικών οργάνων χωρισμένα σε τρεις μεγάλες κατηγορίες ανάλογα με τον τρόπο ενεργοποίησης της χορδής δηλαδή:
 - a. με τριβή (δοξάρι),
 - b. νύξη (πένα ή νύχια) και

⁵ Ο αριθμός δίπλα από κάθε κατηγορία αντιστοιχεί στον κωδικό ταξινόμησης δηλαδή όλα τα όργανα με κωδικό 3 είναι χορδόφωνα σύμφωνα με το σύστημα ταξινόμησης Hornbostel - Sachs.

- c. κρούση (μπαγκέτες - σαντούρι ή μηχανισμός - λατέρνα).
4. Η επόμενη ενότητα αφορά στα αερόφωνα (κωδ. ταξινόμησης. 4) και εδώ αξίζει να συζητηθεί ο λόγος που κάποια όργανα αποκαλούνται ξύλινα ενώ είναι φτιαγμένα από μέταλλο, όπως το φλάουτο ή το σαξόφωνο. Οι ακροάσεις θα μας δώσουν την απάντηση. Τα «ξύλινα» ονομάζονται έτσι επειδή ο ήχος τους μας παραπέμπει σε όργανα φτιαγμένα από ξύλο. Τα δε χάλκινα σε όργανα των οποίων ο ήχος είναι «ανοιχτός», δυνατός, «φανφαρόνικος⁶». Τα αερόφωνα διαιρούνται σε υποκατηγορίες ανάλογα με τον τρόπο ενεργοποίησης της χορδής δηλαδή:
- a. με την δόνηση των χειλιών (αυτά που κατά παράδοση ονομάζουμε «χάλκινα»)
 - b. με πρόσπτωση του ήχου σε ένα άνοιγμα (φλογέρα, νέι)
 - c. με μονή ή διπλή γλωσσίδα (καλάμι).
5. Τέλος έχουμε τις δυο οικογένειες των μεμβρανόφωνων (κωδ. ταξινόμησης. 2) και των ιδιόφωνων (κωδ. ταξινόμησης. 1). Τα μεμβρανόφωνα μπορούμε να τα εντάξουμε σε δυο μεγάλες κατηγορίες σύμφωνα με τον τρόπο ενεργοποίησης της μεμβράνης δηλαδή σε αυτά που παίζονται:
- a. με «γυμνά» χέρια (τουμπελέκι, ντέφι)
 - b. με μπαγκέτες ή κόπανο (ταμπούρο, νταούλι)

*Μπορούμε να σκεφτούμε άλλον τρόπο ενεργοποίησης της μεμβράνης; (π.χ. μουγκρινάρα ή *rotmelrot*).*

Τα ιδιόφωνα αποτελούν ίσως την μεγαλύτερη κατηγορία μουσικών οργάνων, αφού θεωρητικά το κάθε κρουόμενο αντικείμενο είναι ένα μουσικό ιδιόφωνο όργανο. Κατατάσσονται δε σε πολλές υποκατηγορίες όπως για παράδειγμα τα αλληλοκρουόμενα (ζίλια, καστανιέτες), τα τριβόμενα (ξύστρα, κομπολόι), τα κρουόμενα (κουδούνια), όσα παίζονται με μπαγκέτα (κασετίνα, μεταλλικό δένδρο) κτλ. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα χρηστικά αντικείμενα τα οποία χρησιμοποιούνται ως μουσικά όργανα, όπως τα κρασοπότηρα, τα κουτάλια κτλ

6. Τα μουσικά όργανα με πλήκτρα παρουσιάζουν και αυτά ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον αφού χρησιμοποιούνται πια στη λαϊκή και παραδοσιακή μουσική. Βέβαια στην κατά Hornbostel-Sachs ταξινόμηση δεν αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία. Το πιάνο για παράδειγμα είναι ένα χορδόφωνο στο

⁶ Από το Ιταλικό *fanfagone* που μεταφορικά σημαίνει καυχησιάρης. Επίσης *fanfara* η ορχήστρα χάλκινων πνευστών.

οποίο ο ήχος παράγεται με κρούση (από μηχανισμό). Το ακορντεόν όμως παρουσιάζει άλλα προβλήματα, αφού ο ήχος παράγεται από ένα μικρό έλασμα (Iamel), ενισχύεται από το ηχείο του οργάνου και ενεργοποιείται από τον αέρα. Γι'αυτό έχει προταθεί μια επιπλέον κατηγορία οργάνων : τα ελασματόφωνα (Iamelphone). Τέλος το ηλεκτρικό αρμόνιο (συνθεσάιζερ, ηλεκτρικό πιάνο) ανήκει σε μια κατηγορία η οποία περιλαμβάνει τα ηλεκτρόφωνα (κωδ. ταξινόμησης. 5)

7. Ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει και για τις φωνές. Στην εθνομουσικολογία δεν υπάρχει κάποιος τρόπος ταξινόμησης των φωνών και αυτό επειδή σε πολλούς προφορικούς μουσικούς πολιτισμούς δεν έχει σημασία η έκταση της φωνής, όσο άλλα χαρακτηριστικά της (έκφραση, ύφος, ιδιαιτερότητα, ένταξη σε συγκεκριμένο μουσικό ιδίωμα κτλ). Όπου αυτό είναι απαραίτητο για λόγους μελέτης ή σύγκρισης, γίνεται χρήση της ταξινόμησης κατά τα πρότυπα της Λόγιας Δυτικής Μουσικής. Οι φωνές στην λαϊκή και παραδοσιακή μουσική είναι το πεδίο στο οποίο φαίνεται ξεκάθαρα πόσο πολιτισμικά προσδιορισμένη είναι η έννοια της «καλής» ή «ωραίας» ανθρώπινης φωνής.
8. Τα σύνολα των μουσικών οργάνων αφορούν την επόμενη ενότητα. Εδώ θα δούμε μικρές ή μεγάλες ομάδες μουσικών οργάνων, τα οποία κάποιες αφορούν παγιωμένα σχήματα π.χ. ζυγιά, ταμπουρλονιάκαρα ενώ σε κάποιες άλλες υπάρχει μια ευελιξία στο μουσικό σύνολο αφού συνήθως σχηματίζεται μια ομάδα με όργανα τα οποία είναι διαθέσιμα. Για παράδειγμα οι μπάντες χάλκινων πνευστών δεν έχουν συγκεκριμένο αριθμό και συνήθως περιλαμβάνεται και κάποιο/α ξύλινο/α (σαξόφωνο ή κλαρίνο).
9. Σε σχέση με τα σύνολα μπορούμε να δούμε επίσης και τους συνδυασμούς, που επικρατούν ανά περιοχή στον Ελλαδικό χώρο όσο και στην ευρύτερη Μεσογειακή λεκάνη. Εδώ ο διδάσκων και η διδάσκουσα θα πρέπει να έχει την ευελιξία ώστε να αποφασίσει σε ποιες περιοχές θα αναφερθεί περιληπτικά, σε ποιες πιο διεξοδικά και σε ποιες με λεπτομέρεια. Αυτό εξαρτάται από ένα συνδυασμό παραμέτρων όπως η περιοχή που βρίσκεται το μουσικό σχολείο, τα ενδιαφέροντα των μαθητών, οι ιδιαίτερες γνώσεις του εκπαιδευτικού, οι εθνοτικές ομάδες που ζουν στην περιοχή, κάποια

ιδιαίτερη αφορμή λόγω επετείου, τοπικών συμβάντων, πολιτιστικά φεστιβάλ, ιστορικών γεγονότων κτλ.

10. Τέλος θα πρέπει να γίνει μια ιδιαίτερη αναφορά στη ρεμπέτικη και λαϊκή μουσική, επειδή αφενός δεν λείπει σχεδόν από κανένα γλέντι ή πανηγύρι και αφετέρου έχει επηρεάσει και σημαντικούς δημιουργούς του σύγχρονου ρεπερτορίου (π.χ. Χατζηδάκις, Θεοδωράκης κ.α.)

Μέρος Δεύτερο

Μερικές διδακτικές ιδέες.

Το οργανοποιείο ή Ο οργανοποιός

*Διδακτικός στόχος: Εξοικείωση με την κατασκευή του μουσικού οργάνου, των εργαλείων και των υλικών, τις άρρητες γνώσεις (τη γνώση του **πως**) σε αντιδιαστολή με την γνώση της πληροφορίας (τη γνώση του **τι**). Να επαναπροσδιορίσουν τις γνώσεις τους τις σχετικές με τα μουσικά όργανα. Να εντρυφήσουν στην κουλτούρα του οργανοποιού – μάστορα.*

Διδακτική διαδικασία: Εκκίνηση από τα υλικά κατασκευής των οικείων τους μουσικών οργάνων. Από έκθεση μουσικών οργάνων, κατάσταση μουσικών ειδών, συναυλία μουσικής με συγκεκριμένα όργανα, πανηγύρι, σχετικές φωτογραφίες, βίντεο, ακρόαση μουσικής ή ό, τι άλλο σηματοδοτεί μια ιδιαίτερη περίπτωση.

Περιεχόμενο: Περιλαμβάνει την επίσκεψη στο εργαστήρι του οργανοποιού ή την επίσκεψη του οργανοποιού στην τάξη με μικρά δείγματα υλικών, ιδιαίτερων εργαλείων και φωτογραφιών. Συζήτηση παρουσίαση ιστορικών στοιχείων (καθημερινότητας και προσωπικών εμπειριών του οργανοποιού), μύθοι και αλήθειες σχετικά με τα όργανα (υλικά, διακόσμηση, χρήση, απόδοση, ηχητική αισθητική).

Οργάνωση ύλης: Τρεις (3) έως πέντε (5) διδακτικές ενότητες. Μία για την εκκίνηση της διδακτικής διαδικασίας με συζήτηση γύρω από τα ερεθίσματα που δημιουργούνται και αφορούν τόσο τα όργανα αυτά καθ' αυτά όσο και την κουλτούρα μέσα στην οποία είναι ενταγμένα. Μία διδακτική ενότητα (ή δύο αν οι συνθήκες το επιτρέπουν) με τον οργανοποιό (είτε στην τάξη είτε στο οργανοποιείο του) με σκοπό την «ζωντανή» επικοινωνία με έναν σημαντικό παράγοντα της

έννοιας του μουσικού οργάνου. Τέλος μία διδακτική ενότητα (ή δύο) με την ανάπτυξη των εννοιών του μουσικού (ή μουσικών) οργάνου, των συνόλων που αυτά μπορεί να συμμετέχουν, των γεωγραφικών περιοχών ή και μουσικών ειδών, πού μπορούμε να τα συναντάμε, των βιρτουόζων ή ιστορικών επιτελεστών και τη χρήση και λειτουργία τους μέσα στις κοινωνικές ομάδες στις οποίες αναφέρονται.

Αξιολόγηση: Άσκηση εφαρμογής των εννοιολογικών εργαλείων, που αποκτήθηκαν σε ανάλογες πολιτιστικές πρακτικές. Για παράδειγμα τι από όσα συζητήθηκαν, αναλύθηκαν ή παρουσιάστηκαν μπορούν τα παιδιά να τα αντιστοιχίσουν, αναγνωρίσουν ή να δουν διαφορές σε άλλες ανάλογες περιπτώσεις.

Το κλαρίνο (σε περιοχή εκτός Λευκάδας)

Διδακτικό στόχος: Εξοικείωση με την έννοια του μουσικού οργάνου, λειτουργικά μέρη υλικά, επαναπροσδιορισμός σχετικά με την ιστορία, το ρεπερτόριο και τη λειτουργικότητα του. Να εντυπωθήσουμε στις διαφορετικές κουλτούρες που είναι φορέας το μουσικό όργανο.

Διδακτική διαδικασία: Εκκίνηση από τα είδη μουσικής, που παίζει ο μαθητής ή η μαθήτρια στην τάξη. Ηχογραφήσεις από Λευκαδίτικη παραδοσιακή μουσική χωρίς αναφορά στην περιοχή. Άλλο γεγονός που μπορεί να φέρει τη συζήτηση σε αντιδιαστολή με την επτανησιακή μουσική. Για παράδειγμα μια συναυλία στην περιοχή μας επτανησιακής μουσικής (καντάδες, αρέκιες vs κλαρίνο) ή ακόμα και ένα όργανο (μαντολίνο vs κλαρίνο)

Περιεχόμενο: Περιλαμβάνει τα ιστορικά στοιχεία γύρω από το όργανο, τις επιδράσεις- επιρροές των γειτονικών περιοχών στο παίξιμο και στο ύφος του και φυσικά την ταξινόμηση του, τα μέρη από τα οποία αποτελείται και γενικά ότι αφορά την επιτελεστική του δυνατότητα.

Οργάνωση ύλης: Μία (1) έως δύο (2) διδακτικές ενότητες. Μία (ή μισή) για την εκκίνηση της διδακτικής διαδικασίας με συζήτηση γύρω από τα ερεθίσματα που δημιουργούνται και αφορούν τόσο το όργανο αυτό καθ' αυτό όσο και τις κουλτούρες μέσα στις οποίες είναι ενταγμένο. Μισή διδακτική ενότητα (ή μία αν συνεχίζονται να δημιουργούνται ερεθίσματα) με τα ιστορικά στοιχεία, τους οργανοπαίκτες, τις ακροάσεις διαφορετικών μουσικών ιδιωμάτων ή ειδών, στα οποία συναντάμε το κλαρίνο, τη μορφολογία του και το ρεπερτόριο του. Τέλος η διδακτική ενότητα μπορεί να αποτελέσει την αφορμή για την παρουσίαση άλλου

μουσικού οργάνου, συνόλου μουσικών οργάνων ή μουσικής «περιοχής» και να επεκταθεί ως εισαγωγή – εκκίνηση για μισή επιπλέον.

Αξιολόγηση: Άσκηση εφαρμογής των εννοιολογικών εργαλείων, που αποκτήθηκαν σε ανάλογες πολιτιστικές πρακτικές. Για παράδειγμα τί απ' όσα συζητήθηκαν, αναλύθηκαν ή παρουσιάστηκαν μπορούν τα παιδιά να τα αντιστοιχίσουν, αναγνωρίσουν ή να δουν διαφορές σε άλλες ανάλογες περιπτώσεις μουσικών οργάνων.

Το όργανο που μας αρέσει!

Αφορά μια ομαδική γραπτή εργασία η οποία θα παρουσιαστεί στην τάξη. Εδώ η προσέγγιση είναι αρκετά διαφορετική αφού μεγάλο μέρος της εργασίας αυτής γίνεται από την ομάδα παιδιών στον ελεύθερο τους χρόνο και ο έλεγχος και η βοήθεια γίνεται από τον/την καθηγητή/ρια κατά την διάρκεια του μαθήματος. Τα αποτελέσματα εφαρμογής μιας τέτοιας διαδικασίας είναι από ενθαρρυντικά έως εξαιρετικά. Βασική προϋπόθεση είναι να συμμετέχει με ομάδες όλη τη τάξη. Κάθε ομάδα θα πρέπει να αποτελείται από 4-5 παιδιά και θα πρέπει να επιλέξουν ένα θέμα που τα ενδιαφέρει. Ο καθηγητής ή η καθηγήτρια θα πρέπει να έχει προετοιμάσει διάφορα θέματα αλλά να αφήσει την πρωτοβουλία της επιλογής στα παιδιά. Το μάθημα πρέπει να επεκταθεί σε τουλάχιστον τόσες διδακτικές ενότητες (ν) όσες ομάδες υπάρχουν δια δύο συν τρεις δηλαδή $(\frac{ν}{2}) + 3$. Αν οι ομάδες είναι 4 τότε απαιτούνται 5 διδακτικές ενότητες. Αναλυτικά:

- Μια διδακτική ενότητα συζήτηση, χωρισμός σε ομάδες, επιλογή θεμάτων, γενικές οδηγίες για την εργασία (χρήση πηγών, εμφάνιση εργασίας, εικόνες και ήχος)
- Δύο διδακτικές ενότητες έλεγχος της πορείας των εργασιών και ειδικές κατευθύνσεις (βιβλιογραφικές πηγές, έλεγχος διαδικτυακών πηγών, προσωπικές μαρτυρίες)
- Όσες διδακτικές ενότητες απαιτούνται για την παρουσίαση $(\frac{ν}{2})$.

Βασικά βήματα

Εισαγωγικά: Ο/η καθηγητής/ρια θα πρέπει να έχει προετοιμάσει διάφορα θέματα ανάλογα με την περιοχή που βρίσκεται το Μουσικό Λύκειο. Η διαδικασία για τις γραπτές εργασίες θα πρέπει να αρχίσει αφού έχουν γίνει 3-4 μαθήματα πρώτα και έχουν συζητηθεί οι βασικές έννοιες των μουσικών οργάνων, μερικά ιστορικά στοιχεία, τα συστήματα ταξινόμησης, καθώς και οι πολιτισμικές διαστάσεις των μουσικών οργάνων.

1^η Συνάντηση: Γίνεται διερευνητική συζήτηση για να χωριστούν οι ομάδες ανάλογα με τα ενδιαφέροντα των παιδιών τα οποία από δω και στο εξής αλλάζουν θέσεις και κάθονται κατά ομάδες. Στη συνέχεια δίνουμε ένα γενικό πλάνο για την γραπτή εργασία η οποία μπορεί να περιλαμβάνει:

- Εξώφυλλο
- Περιεχόμενα
- Εισαγωγή
- Το μουσικό όργανο (ταξινόμηση, μορφολογία και ιστορικά στοιχεία)
- Συνέντευξη/εις με οργανοπαίκτης, κατασκευαστές ή/και χορευτές - πανηγυριστές
- Τα είδη που το συναντάμε καθώς και τα σύνολα στα οποία παίζει
- Ιδιαίτερες χρήσεις του (τελετουργίες και ο ρόλος του στην τοπική ή άλλη κοινωνία
- Γλωσσάρι
- Βιβλιογραφία/πηγές

Σχετικά με τα βιβλία και τις πηγές που θα πρέπει να χρησιμοποιήσουν, το σχολικό βιβλίο, άλλο βιβλίο σχετικό που μπορεί να υπάρχει στη βιβλιοθήκη του σχολείου, τις τυχόν σημειώσεις από το μάθημα του οργάνου που διδάσκεται στο σχολείο. Επίσκεψη στην τοπική βιβλιοθήκη και ίσως σε τοπικό μουσείο ή άλλο χώρο πολιτισμικού ενδιαφέροντος. Πηγές από το διαδίκτυο (προσοχή όχι copy paste), οι οποίες όμως θα πρέπει να ελεγχθούν από τον καθηγητή ή την καθηγήτρια. Ένθετα από CD ή LP. Άρθρα από τον τοπικό ή άλλον τύπο και τα αφιερώματα από το αρχείο της ΕΡΤ. Φωτογραφίες και ηχητικά παραδείγματα. Σημαντικό είναι επίσης να μην ξεχνάνε τα παιδιά να σημειώνουν τις πηγές από τις οποίες έχουν πάρει την κάθε πληροφορία. Έτσι μπορεί κάποιος/α να διασταυρώσει την αλήθεια των όσων γράφονται.

2^η και 3^η Συνάντηση: Ελέγχεται η πορεία των εργασιών, δίνονται κατευθύνσεις και υποδείξεις, συζητάμε γύρω από ηχογραφήσεις, ελέγχονται φωτογραφίες. Ταυτόχρονα είμαστε ανοικτοί/ές σε περίπτωση που κάποιο έκτακτο μουσικό γεγονός, σχετικό με το θέμα μιας ομάδας, μας κάνει να ξεφύγουμε τελείως από το αρχικό πλάνο. Παράδειγμα: έρχεται στην περιοχή μας ένας μεγάλος ερμηνευτής. Μια συνέντευξη μαζί του θα μπορούσε να περάσει όλη την ιστορία και το ρεπερτόριο του μουσικού οργάνου που παίζει, να μας πει ανέκδοτες ιστορίες από πανηγύρια και συνεργασίες, να μας μιλήσει για “τα μυστικά” της δουλειάς του. Η

ομάδα σε μια τέτοια περίπτωση ασχολείται με την παρουσίαση της συνέντευξης, την οποία εμπλουτίζει με φωτογραφίες, βίντεο, ηχογραφημένα παραδείγματα, δισκογραφία κτλ.

Παρουσίαση των εργασιών (ν/2 συναντήσεις): Η παρουσίαση είναι μια “γιορτή” στο πλαίσιο του μαθήματος, όχι μια τυπική εξέταση και δεν θα πρέπει να ξεπερνά τα 20 λεπτά η κάθε μια. Θα πρέπει να υπάρχει κατάλληλη προετοιμασία, ώστε τα ηχογραφημένα παραδείγματα να αναπαράγονται από μια αξιόπιστη ηχητική μονάδα αναπαραγωγής. Πρέπει να αποκλείονται παραδείγματα από κινητά τηλέφωνα ή ηλεκτρονικούς υπολογιστές, χωρίς να περνά ο ήχος από κονσόλα και αποδεκτά ηχεία. Τα ηχητικά παραδείγματα μπορεί να είναι και “ζωντανά” από τους ίδιους τους μαθητές ή από άλλους/ες, που έχουν τη διάθεση να συμμετάσχουν. Τα μαγνητοσκοπημένα παραδείγματα και οι φωτογραφίες θα πρέπει επίσης να γίνονται με μέσα που μας υποβάλλουν να τα προσέξουμε (κάποιος προτζέκτορας ή μεγάλη οθόνη τηλεόρασης). Η κάθε ομάδα θα καταθέσει την γραπτή εργασία της, καλαίσθητα γραμμένη με ένθετες φωτογραφίες και ένα CD με τα ηχητικά παραδείγματα, η οποία και θα παραμείνει στην βιβλιοθήκη του σχολείου.

Αξιολόγηση: Άσκηση εφαρμογής των εννοιολογικών εργαλείων, που αποκτήθηκαν σε ανάλογες πολιτιστικές πρακτικές. Παράδειγμα ατομικής αξιολόγησης, τί απ’ όσα συζητήθηκαν, αναλύθηκαν ή παρουσιάστηκαν μπορούν τα παιδιά να τα αντιστοιχίσουν, αναγνωρίσουν ή να δουν διαφορές στο σύνολο των εργασιών. Επιπλέον γίνεται και ομαδική αξιολόγηση, η οποία αφορά τη κατανόηση των όσων έχει γράψει η ομάδα, την εμφάνιση της γραπτής εργασίας, την άνεση στην παρουσίαση, την πρωτοτυπία των ηχητικών παραδειγμάτων και των φωτογραφιών.

Με αυτές τις διδακτικές ιδέες καλύπτεται τουλάχιστον η μισή σχολική χρονιά και ίσως και παραπάνω. Με τουλάχιστον τρεις διδακτικές ενότητες ως μια βασική τοποθέτηση γύρω από τις έννοιες των μουσικών οργάνων, τα ιστορικά στοιχεία και τις θεωρίες ταξινόμησης καθώς και με περίπου 9 από τις διδακτικές ιδέες έχουμε ένα σύνολο από 12 διδακτικές ενότητες. Ο/η δημιουργικός καθηγητής/τρια θα αντλήσει ιδέες και θα προτείνει άλλες, οι οποίες θα ζωντανέψουν το μάθημα. Ο εκπαιδευτικός αναστοχασμός είναι ένας βασικός τρόπος εξέλιξης και αποτελεσματικότητας του μαχόμενου εκπαιδευτικού.

